

PRINOS POZNAVANJU PRERADE U SPLITU U XIX. STOLJEĆU

Šime Peričić

Najbolji poznavatelj povijesti Splita Grga Novak u svom trećem svesku povijesti toga grada kaže da je kroz čitavo prošlo stoljeće poljodjelstvo bilo poglavitim temeljem njegova gospodarstva, te da su obrt i zanatstvo izgubili ranije značenje i ograničavali se na podmirivanje potreba gradskog življa.¹ Također ističe da su 1862. osnovane tvornica alkoholnih pića i plina, ali da je jedini veći obrt u gradu predstavljala radionica kože Antuna Zlodre.² Takve tvrdnje djeluju, čini nam se, prilično nestvarnima, bez nužne argumentacije, te smo u suvremenom tisku pokušali pronaći druge podatke o manufakturnoj i industrijskoj preradi Splita u prošlom stoljeću. Isto tako smo konzultirali sačuvanu gradu u Historijskom arhivu u Zadru koja bi potvrdila naša prethodna saznanja i opovrgnula navedene tvrdnje.

Naša istraživanja su, razumije se, urodila tek djelomičnim plodom budući da nismo konzultirali sačuvane spise Trgovinsko-obrtničke komore u Splitu. Svejedno ih ovdje predstavljamo kako bi postala barem porivom za daljnja istraživanja u tom smislu. Ovdje će biti iznijeti neki podaci isključivo o manufakturnoj i industrijskoj proizvodnji Splita toga doba, zanemarujući obrtničku preradu, koliko god je to moguće. Da bi problem bio što bolje prikazan, bit će potrebno ponekad izaći izvan grada ili zaroniti u nešto stariju prošlost.

I.

Na početku XIX. st. je prerada u Splitu bila prilično razvijena. Tamo je bilo dosta uslužnih obrtnika svih vrsta, najviše zidara, krojača, postolara i bačvara. Usto, bilo je mnogo malih radionica u kojima se proizvodilo na primitivan manufakturni način. Tako su ondje djelovale dvije radionice voska, tri lojenih svijeća, dvije likera, jedna štavljaraonica koja te jedna bojadisaonica;³ sve one vukle su korijen iz mletačkog ili napoleonskog doba. Neki od onih koji su u gradu vodili neki obrt bili su stranci, uglavnom doseljenici iz Italije. Većinu su pak tvorili domaći ljudi.

¹ Povijest Splita, knj. III, Split 1965, 402, 404.

² Isto, 404—405.

³ Hrvoje Morović, Izvještaj poglavara E. Reche o prilikama u splitskom okrugu u godini 1822. Izdanje Historijskog arhiva u Splitu, sv. 9, Split 1977, 188; Historijski arhiv u Zadru (HAZd), Spisi Registrature, 1823, VIII/6, br. 2935.

Godine 1817. Split je dobio jedan francuski stroj za destilaciju rakije,⁴ a stanovite količine sirove svile, nakon proizvedenih čahurica, pravljene su u jednoj primitivnoj svilari.⁵ Andrija je Bratanić već 1815. utemeljio manufakturu za izradu tjestenine. U njoj se pravilo do 110.000 funti tjestenine; ona je najviše konzumirana u okružju, a samo manjim dijelom u susjednoj Hercegovini i Bosni. Oko 1835. je njezin vlasnik raspolagao godišnjim kapitalom od 8 000 fiorina. Sudeći prema novčanim izdacima za radnu snagu (250 fiorina godišnje), u manufakturi je bilo zaposleno nekoliko radnika. Ta je radionica djelovala sve do 1840.⁶ kada je u gradu uspostavljena nova takva manufaktura.⁷ Negdje oko 1830. ovdje počinju djelovati dvije užarije s nekoliko radnika, praveći užad za potrebe vlasnika domaćih jedrenjaka.⁸ Sredinom 1832. je Židov Salamon Pardo u Luću osnovao radionicu za pečenje stočnih kostiju, »crnog praha« za potrebe rafinerije šećera u Carevini. Vlasnik je 1832—1833. u Rijeci i Trstu prodao 18.268 funti toga proizvoda. Kako vlasti nisu udovoljile njegovoj zamolbi da se zabrani izvoz stočnih kostiju iz pokrajine, temeljne sirovine njegove radionice, to je ova radnja ubrzo prestala djelovati.⁹

Središnja uprava u Zadru je sredinom 1834. od okružnih poglavarstava zatražila verbalni i statistički izvještaj o stanju zanatstva i manufakture na njihovom području. Splitski okružni poglavar podnio je iscrpan izvještaj. Zahvaljujući njemu doznajemo vrijedne podatke o tim djelatnostima u čitavoj srednjoj Dalmaciji. U Splitu su tada bile tri bojadisaonice vune i grubog sukna, tri radionice za štavljenje koža, pet radionica lojenica, dvije voštarnice i dvije užarije. U svim tim radionicama bilo je zaposleno ukupno četrdesetak radnika. Nadalje, postojale su također četiri destilerije alkohola, likera i slatke rakije s ukupno osam radnika. Netom pridošla tri Talijana posjedovala su zajedno tri tkalačka stroja za tkanje finog platna: pored vlasnika na njima su radila još tri radnika. U zlatarskoj radnji Ilije Brajovića radila su trojica radnika, a po jednog pomoćnog radnika imali su sedlar, graver, litograf (Silvestro Carloni) i tipograf (vlasništvo nasljednika Ivana Antuna Piperate). Gradске bojadisaonice mastile su domaću rašu plavom bojom za potrebe pravljenja seljačkih odjevnih predmeta. Među njima se isticala ona Josipa Derossia, napose svojom bojom, koja je godišnje mastila do 12 000 lakata raše. Radionice voštanica i užadi ograničavale su svoju ponudu na pokrajinu. Lojenice su izvožene u Trst i Rijeku, čineći osjetnu stavku ovdašnje izvozne trgovine: samo je radionica J. Derossia godišnje prodavala 6 000 libri svojih proizvoda. Ovdje destilirani alkohol od maraske odvožen je i u Trst. Slatka rakija i rozolij najviše su bili traženi u samom gradu. Samo je radionica Ivana Cipcija godišnje izvan pokrajine prodavala do 4 000 boca rozolija raznih vrsta, budući da se donekle isticala kakvoćom svojih proizvoda.¹⁰ Ta je prodaja bila prilično unosna.

U nedalekom Solinu je odnedavno djelovala radionica zvona, u kojoj su bila zaposlena tri radnika. Nju su utemeljili splitski mehanici Cobalchini i njegov ortak iz Zadra. Pored zvona tu se kovalo željezo i bakar. Pri radu se koristila snaga velikih

⁴ HAZd, Spisi Registrature, 1819, II/9, br. 3940.

⁵ Isto, 1823, VIII/6, br. 2935; Prezidijalni spisi, 1834, VII, br. 566/p.

⁶ HAZd, Spisi Registrature, 1834, I/1, br. 8164/21755/.

⁷ HAZd, Prezidijalni spisi, 1842, I/3, sveščić 1.

⁸ Isto, 1834, VI/3, br. 958/p.

⁹ Isto, Spisi Registrature, 1833, I/1, br. 12456, 22242.

¹⁰ Isto, Prezidijalni spisi, 1834, VI/3, br. 958/p.

batova na vođeni pogon.¹¹ U Kaštelima su djelovale tri mastionice s po dva zaposlena. Prema tome, samo je u manufakturama Splita i njegove bliže okolice tada bilo zaposleno više od stotinu radnika. To je zapravo bila sitna gradska prerađivačka privreda, koja je rijetko prelazila okvire obrtničko-cehovske proizvodnje i postajala manufakturnog karaktera. Nedostatak kapitala i mala poduzetnost bili su temeljni razlozi apstinenciji industrijskog načina proizvodnje u gradu.

Upravo navedene godine Adolf Aurbach i Antun Solitro nabavili su nove strojeve za destilaciju alkohola, pa otada u Splitu rade četiri takve radionice.¹² Dvije godine poslije neki je službenik rudokopa u Siveriću namjeravao podići »tvornicu« stakla u Solinu; kako je taj pothvat uvjetovao izveznu povlasticu, to ovom zahtjevu vlasti u Zadru nisu udovoljile.¹³ Prema jednom izvoru su 1840. u Splitu postojale tri užarske radionice s 12 radnika, jedna voštarnica sa sedam radnika, tri radionice za šavljenje koža, nekoliko destilerija likera s malim kapacitetom; ove su pecare godišnje prodavale 150 barila rakije i deset barila likera.¹⁴ Premda se u tom izvoru ne spominje, zasigurno je tada ovdje djelovala radionica za izradu zvona, kako to drugi izvor kazuje.¹⁵ Godinu dana poslije Antun Crespi je u gradu uspostavio radionicu za izradu sapuna za domaće potrebe.¹⁶

Neko doba je u Splitu (1832) postojao jedan filatorij za izradu sirove svile, vlasništvo Josipa Cindra, koji je ubrzo, iz nepoznatih razloga, prestao djelovati.¹⁷ Tada i poslije se u gradu razvila proizvodnja svilених čahurica, kada je ovdje povremeno bilo nekoliko takvih radionica (bighattiera); vlasnici najpoznatijih od njih bile su obitelji Lanza, Cattani i Doimo Morpurgo.¹⁸ I one su proizvodile stanovite količine sirove svile, ali su dvije posljednje ubrzo prestale postojati. Poznato je da je kožarski obrt u Splitu postojao otprije, da je na početku 19. st. ovdje djelovala jedna takva radionica, a da je 1812. francuska tvrtka Gourjoin Baccuet et comp. pokušala osnovati radionicu za prerađu kože.¹⁹ Takve su radionice zapošljavale do pet radnika. Ali ni to nije zadovoljavalo potrebe grada i njegove okolice. Stoga je 1848. Antun Zlodre utemeljio novu radionicu koža s dva radnika; ona je proizvodila na istinski manufakturni način. Poslije tvornica likera u Zadru to je bio prvi takav pogon u Dalmaciji.

II.

Na početku druge polovice prošlog stoljeća, u razdoblju neoapsolutizma, Split počinje nešto intenzivniju prerađu koja se od manufakturne s vremenom i prema

¹¹ Isto, Spisi Registrature, 1834, II/9, br. 71.

¹² Isto, Prezidijski spisi, 1834, VI/3, br. 958/p, 2148/p; Spisi Registrature, 1834, I/1, br. 16741; II/9, br. 11189.

¹³ HAZd, Spisi Registrature, 1836, II/9, br. 22275.

¹⁴ Lovre Katić, Gospodarsko stanje Splita i okolice po desetini u prvoj polovici XIX. stoljeća, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku, sv. VI—VII, Dubrovnik 1959, 88; Marco Cassotti, Le coste e isole della Istria e della Dalmazia, Zadar 1840, 199.

¹⁵ Danica Ilirska, V/1839, br. 24.

¹⁶ HAZd, Spisi Registrature, 1841, II/2, br. 1114.

¹⁷ Isto, Prezidijski spisi, 1832, VII/I, br. 1802/p.

¹⁸ Isto, Spisi Registrature, 1860, XI A, br. 888/22350/.

¹⁹ Melita Pivec-Stellé, La vie économique des Provinces Illyriennes (1809—1813), Paris 1930, 78; Josip Horvat, Kultura Hrvata kroz 1000 godina, Zagreb 1980, II, 137.

uvjetima pretvara u industrijsku, makar u manje slučajeve. Taj preobražaj ovdašnje prerade predstaviti ćemo novopronađenim podacima.

Započet ćemo spomenutom radionicom Antuna Zlodre. Naime, od njezinog uspostavljanja se tamo preradivala koža svih vrsta. To je Dalmaciji bilo nužno, pa su stoga vlasniku pružene povlastice pri uvozu sirovina i svega onoga što mu je u poslu bilo potrebno. Nažalost, već krajem prve godine rada dogodila se u tom pogonu nesreća: radnik-štavljač kože je nesretnim slučajem izgubio život, što je pomutilo početni polet proizvodnje.²⁰ Taj događaj je brzo zaboravljen, te je kožara ubrzo postigla velik ugled u čitavoj Dalmaciji, opsegom svog pogona i proizvodnje.²¹ U razdoblju 1857—1860. u njoj je radilo desetak radnika na isto toliko bubnjeva: tada se u radionici izrađivao koram te kordovan od kravljih kože, koji su prodavani po cijeloj pokrajini.²² Sljedećih godina ona je također bila dobro opremljena, što je bio preduvjet njezinog dobrog rada i poslovanja: tada je mogla preradivati oko 3000 kravljih kože godišnje.²³ Negdje potkraj prošlog stoljeća ta je »tvornica« prešla u vlasništvo braće Buj koji su je uvelike modernizirali.²⁴ Zacijelo se radi o njoj kada se u novinama govori o postojanju »strojarnice« kože u gradu.²⁵ Treba ovdje spomenuti da su u međuvremenu bile osnovane još dvije male radionice kože u gradu (vlasnici Lovrić i Tomić),²⁶ koje su ubrzo prestale djelovati, jamačno zato što nisu mogle izdržati konkurenciju Zlodrina pogona.

Kako smo naveli, otri je u Splitu izvlačio svilac, odnosno sirova svila. Kada je nastupilo doba opadanja cijena dalmatinskim čahuricama, onda su neke od tih radionica dokončane, budući da se proizvodnja više nije isplćivala. Neko doba je jedina spomena vrijedna filanda-svilara ona Davida Morpurga, koja je bila opremljena s četiri kotla.²⁷ U šestom desetljeću je i ona ostala bez posla, da bi njezin vlasnik potom osnovao poduzeće za izradu sirove svile.²⁸ Na izložbi u Zagrebu 1864. bio je nagrađen za proizvedenu svilu izvršne kakvoće,²⁹ što je zapravo bio labudi pjev njegove radionice. U osmom desetljeću je donekle obnovljen interes Dalmacije za proizvodnju svilenih čahurica. Tada je splitska posjednička obitelj Tartaglia na svom posjedu u Konjskom uspostavila jednu radionicu za njihovu proizvodnju.³⁰

²⁰ HAZd, Spisi Registrature, 1854, II/IE, br. 8071/22510/.

²¹ Danica Božić-Bužančić, O kožarskom zanatu u Splitu u XVIII. i početkom XIX. stoljeća, Fiskovićev zbornik, Split 1980, 621; Narodni list, Zadar, I/1862, br. 14 — prilog.

²² C. Vojnovic, Cenni statistico-economici sul Circolo di Spalato con speciale riguardo al quadriennio 1857—1860, Split 1864, 50, 60.

²³ Gaetano Bilagher, La Dalmazia, Roveretto 1881, 12; Leopold Stockhammer, Relazione sulle condizioni economiche della Dalmazia, Zadar 1878, 21.

²⁴ Gajo Bulat, Statistički izvještaj o gospodarskim prilikama u okružju Trgovačke i obrtničke komore u Splitu u godinama 1890—1893, Split 1895, 165.

²⁵ Fučki list, Split, VIII/1898, br. 15.

²⁶ Luigi Maschek, Manuale del Regno di Dalmazia za 1874, 278; G. Bilagher, n. dj., 12.

²⁷ Benedikta Zelić-Bučan, Privredne prilike u splitskom okružju pedesetih godina XIX stoljeća, Arhivski vjesnik, XIX—XX, Zagreb 1976/77, 98.

²⁸ C. Vojnovic, Cenni statistico-economici..., 76.

²⁹ Isti, Le condizioni economiche del circolo di Spalato negli anni 1861—1863, Split 1865, 55, 86.

³⁰ HAZd, Spisi Registrature, 1877, XIA, br. 397/13746/.

Međutim, taj pogon nije proizvodio željenim intenzitetom. Ipak, god. 1875. je bigatijera Lanza proizvodila 2000, a ona Tartaglia 500 funti svilenih čahurica; od 3200 kg čahurica koliko ih je 1880. proizvedeno u splitskom kotaru, najviše je učinjeno u radionici u Konjskom.³¹ Štoviše, upravitelj splitske svilarske postaje Petar Tartaglia upravo tada predlaže vlastima uspostavu jedne državne svilare u gradu, ali njegov prijedlog nije bio prihvaćen.

Proizvodnja užadi je nastavljena i tijekom druge polovice prošlog stoljeća, i ona je u stanovitoj mjeri unaprijeđena. Sedamdesetih godina u gradu djeluju dvije takve tvornice — vlasništvo poduzetnika Jerolima Kurira i trgovca Špire Paparele.³² Neko vrijeme su ondje bile čak četiri takve radionice koje su zapošljavale oko 35 radnika; pogoni s tolikim brojem zaposlenih mogli su proizvoditi prilične količine užadi svake vrste. Poslije je užad, ribarske mreže, vreće i korpe za tiešnjeje maslina pravila radionica Stjepana Pervana,³³ a užad i vrpce svake vrste radionica braće Paška i Josipa Matošića.³⁴ To su doista bili mali pogoni, pa je i njihova proizvodnja bila tome razmjerna. Tvrtka braće Matošić je krajem 1893. počela također izradivati vreće za ožimanje mošta i maslina, koje su ubrzo postale poznate po čitavoj Dalmaciji. Te vreće su najprije bile pravljene od žuke, a potom od kokosa nabavljenog u Indiji; zbog svoje kakvoće i povoljne cijene bile su vrlo tražene u čitavoj pokrajini.³⁵ Potkraj toga stoljeća nestaje manufaktura užadi spomenutog Kurira, ali se upravo tada pojavljuje ona J. Voltolina.³⁶ Pamučne vrpce je sedamdesetih godina, na razbojima moderne konstrukcije, izrađivao bojadaris Grgo Vidović; nažalost, ispočetka u radionici nije bilo dovoljno stručnih radnika koji bi racionalno iskorištavali sirovinu i mogućnosti radionice.³⁷

Vezano uz postojanje radionica za proizvodnju tekstilnih predmeta u gradu djeluju bojadisaonice. Naime, na početku druge polovine prošlog stoljeća ovdje postoje čak četiri bojadisaonice koje su radile na stari, manufakturni način. S vremenom se i one moderniziraju, u skladu s novim zahtjevima i potrebama. Prvu parnu »tvornicu« za bojenje i pranje rublja odnosno kemijsko čišćenje odijela utemeljio je 1860. Marin Domic.³⁸ Njezina pojava je učinila da su zastarjele radionice prestale postojati. Štoviše, ubrzo je Grgo Vidović uspostavio mastioničku radionicu sukna i pamučnih proizvoda, koja je raspolagala parnim kotlom kapaciteta 78 lit.³⁹ Ubrzo je ova zadnja postala poznatom, najboljom u čitavoj pokrajini zbog svoje jeftinoće usluga i dobre izrade.⁴⁰ Nažalost, 24. kolovoza 1888. se u toj mastionici dogodila nesreća: tri radnika su se otrovala plinom, ali je samo jedan od njih izgubio život.⁴¹ I pored toga je pogon nastavio radom. Njezin vlasnik je na

³¹ Isto, 1881, XIA, br. 31/15183/.

³² L. Maschek, n. dj., 278; L. Stockhammer, n. dj., 59; HAZd, Spisi obitelji Borelli, VII, svež. 2, br. 257.

³³ Rammentatore Dalmatino za 1889, Zadar, reklame.

³⁴ Smotra Dalmatinska, Zadar, IV/1891, br. 17 i 68.

³⁵ Pučki list, IV/1894, br. 21; V/1895, br. 2; VI/1896, br. 23 i 24.

³⁶ G. Bulat, n. dj., 165.

³⁷ L. Stockhammer, n. dj., 14.

³⁸ Rammentatore Dalmatino za 1889, reklame.

³⁹ L. Stockhammer, n. dj., 14; HAZd, Spisi Registrature, 1887, IIA, br. 181/17865/.

⁴⁰ HAZd, Spisi obitelji Borelli, VII, svež. 2, br. 257.

⁴¹ Smotra Dalmatinska, I/1888, br. 69.

izložbi u Zagrebu 1891. izlagao svoje proizvode, koji su bili vrlo zapaženi.⁴² No upravo tada se u gradu pojavljuje mastionica Ernesta Basséea, čiji je proizvodni kapacitet bio prilično velik; u njoj su u željenoj boji bojene raša, pamuk, lan, svila te obavljani neki drugi poslovi u vezi s tekstilnom robom.⁴³ Ove dvije radionice mogle su zadovoljiti potrebe pučanstva čitave srednje Dalmacije.

Izrada voštanica u Splitu ostala je najduže u okviru manufakturnog načina prerade. I dalje su ovdje postojale tri takve radionice, sve do kraja promatranog razdoblja. To su bile »tvornice« Frane Lanze, Nicolóa Marchia i Jakova Jeličića. Dugo se u novinama poimence spominje i reklamira voštarnica ovog zadnjeg, smještena između tadašnje vojne i građanske bolnice, koja je obrađivala sve vrste voska.⁴⁴ Više je nego sigurno da su na sličan način pravljene i lojanice, za kojima potrebe nisu jenjavale.

Pedesetih godina prošlog stoljeća u Splitu se spominje nekakva tvornica asfaltnog cementa, koja je prerađivala sirovinu dobivanu iz jednog rudnika u Poljicama.⁴⁵ Drugih pojedinosti o toj »tvornici« nismo pronašli među sačuvanim arhivskim izvorima. Nova tvornica cementa u Splitu je utemeljena 1865, ali je o njezinom radu rečeno gotovo sve. Spomenut ćemo jedino da je ta tvornica potkraj prošlog stoljeća također izrađivala opeke, cijevi, kipove, mozaik, kade za kupanje, stupove i nadgrobne spomenike, te da je upravo tada nastojala svoje proizvode plasirati u Trstu i Istri.⁴⁶ Prva banka u Splitu je u Dujmovači kod Solina 1875. osnovala Parnu tvornicu opeka i cementa, prvu takve vrste u Dalmaciji. Upravo te godine posjetio ju je car Franjo Josip I, prilikom posjeta pokrajini.⁴⁷ Prema nekim podacima je vidljivo da je ona zapravo proizvodila opeke, vapno, cement i druge pečene predmete. Njezini vlasnici su raspolagali početnim kapitalom od 40 000 fiorina. Tvornici potrebni strojevi nabavljeni su u Beču. U početku su se oni pokazali dobrima: ondje se samo cementa moglo proizvoditi oko 400 kvintala godišnje.⁴⁸ Nažalost, taj pogon je već 1878. bio dokinut. Zacijelo je poslije bio obnovljen, barem neko vrijeme. Naime, jedna vijest kazuje da je Društvo za izradu opeka doživjelo propast uslijed pogrešaka ravnatelja, a nikako poradi nesolventnosti Pučke banke u Splitu, kako su drugi tvrdili.⁴⁹ Nadalje, nešto kasnije se govori da to Društvo stoji vrlo slabo zbog pomanjkanja kapitala, slično situaciji kakvu je doživjelo Dalmatinsko društvo i Vinarsko društvo u Splitu.⁵⁰ Zasigurno se uvijek govorilo o jednom te istom pogonu, onom utemeljenom 1875.

Sredinom prošlog stoljeća u Splitu je djelovalo osam radionica alkohola i likera, kojih je proizvodnost bila niska uslijed zastarjelog načina rada. To je bio razlog što se malo kasnije nastoji uvesti moderniji, industrijski način proizvodnje likera, budući da je jedino tako bilo moguće konkurirati zahuktaloj zadarskoj proizvodnji likera.

⁴² Isto, IV/1891, br. 68.

⁴³ Rammentatore Dalmatino za 1889, reklame.

⁴⁴ Isto.

⁴⁵ B. Zelić-Bučan, n. dj., 98–99.

⁴⁶ Smotra Dalmatinska, IV/1891, br. 4, 17, 33.

⁴⁷ HAZd, Spisi obitelji Zanchi, svež. V, Spalato IV, 1875.

⁴⁸ Gospodarski list dalmatinski, V/1876, br. 3; L. Stockhammer, n. dj., 38, 67.

⁴⁹ Brzopisna izvješća XXV zasjedanja Pokrajinskoga sabora dalmatinskoga, Zadar 1890, 596.

⁵⁰ Gospodarski list dalmatinski, XXI/1892, br. 9.

Najprije je, 1864, Antonio Dalbello, trgovac i vlasnik slastičarnice i tvornice bombona, počeo proizvoditi alkohol i rakiju, da bi 1870. Vito Morpurgo utemeljio Prvu odlikovanu dalmatinsku parnu destileriju.³¹ Kada je 1871. Dalbello na izložbama u Vicenzi i Trstu polučio priznanje i nagrade za izložene alkoholne eksponate, njegov pogon je stekao naslov privilegirane tvornice.³² Da bi se osigurao temeljnom sirovinom, njezin je vlasnik nedaleko od Splita uzgajao veće količine višnje maraške. Već u početku je proizvodnja njegove tvornice postizala preko 40 000 boca maraskina godišnje, što je jednim dijelom izvoženo u Sjevernu Ameriku. Rabeći najnovija tehnološka dostignuća »u rukotvorenju i ciedjenju« likera uspijevao je tržištu nuditi maraskino po znatno nižim cijenama od onih po kojima se prodavao zadarski.³³ To mu je omogućavalo plasman cjelokupne proizvodnje na domaćem i stranom tržištu. Upravo tada i Ivan Škarica ustanovljuje (1873) ovdje još jednu tvornicu likera. Odmah je polučio proizvodni i prodajni uspjeh, pa je već sljedeće godine od Dalmatinske vlade u Zadru zatražio status privilegirane tvornice.³⁴ Sve te tvornice su djelovale neko vrijeme, da bi onda tiho nestale s poprišta. Jedino se održala ona Vita Morpurga. Ipak, potkraj prošlog stoljeća u Splitu pored nje nalazimo tvornice likera Šime Brajovića, Ljudevita Troccolia i V. Jurasu; one su bile u prednosti naspram zadarskih zbog činjenice što su sirovinu imale kod kuće, a one druge ne.³⁵

Krajem 19. st. pored ovih tvornica osniva se nov pogon, sličan prethodnima. Naime, 1887. su Morpurgo, Brajović i drugovi utemeljili Tvornicu za proizvodnju enocijanine i striješne kiseline od vinskog dropa. U početku je ona predstavljala pravu blagodat za splitsko područje budući da je ono raspolagalo velikim količinama dropa koji je pogodio sekundarnoj preradi.³⁶ Ti proizvodi su rabljeni za bojenje odnosno proizvodnju vina. Neki tvrde da je takva prerada obustavljena već 1890,³⁷ ali, po svoj prilici, to nije istina, jer se još 1898. u gradu spominje Tvornica striješne kiseline.³⁸ To može značiti da je ona postojala i kasnije, ali da je smanjila opseg svoje proizvodnje.

U Splitu se sapun manufakturno počeo praviti oko 1870. u radionici Sabata Levija i Elie Sema, koji su ovamo prethodno prispjeli s Krfa. U toj »tvornici« se pravio sapun svake vrste na vrlo zastarjeli, primitivan način. Ona je bila smještena u varošu Pozaban, u tamošnjem skladištu Adama Mikačića.³⁹ Ispočetka je radionica postizala poslovni uspjeh i svojim proizvodima opskrbljivala velik dio srednje i južne Dalmacije, sve do Dubrovnika. Međutim, Levi je ubrzo napustio ortaka, pa je na

³¹ Igor Karaman, Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću, Zagreb 1972, 278.

³² HAZd, Spisi Registrature, 1872, II/1 E, br. 4804/6972, 7648/1873, II/1 E, br. 1150/12233/; II Dalmata, Zadar, VII/1872, br. 54.

³³ L. Masček, Manuale del Regno di Dalmazia za 1874, 282–283; HAZd, Spisi obitelji Borelli, VII, svež. 2, br. 256.

³⁴ HAZd, Spisi Registrature, 1872, II/1, br. 10430; 1873, II/1 E, br. 11608; 1874, II/1 E, br. 1390; Spisi obitelji Borelli, VII, svež. 2, br. 256.

³⁵ G. Bulat, n. dj., 162.

³⁶ Gospodarski list dalmatinski, XVII/1887, br. 23; Smotra Dalmatinska, I/1888, br. 15.

³⁷ G. Bulat, n. dj., 165.

³⁸ Pučki list, VIII/1898, br. 15.

³⁹ HAZd, Spisi Registrature, 1874, II/1 E, br. 387; L. Masček, Manuale del Regno di Dalmazia za 1874, 283–284. — Semo je 1873. otvorio prodavaonicu sapuna u Dubrovniku (HAZd, Spisi Registrature, 1873, II/1 E, br. 6905).

njegovo mjesto uskočio spomenuti Mikačić. Sljedećih godina radionica je također dobro radila, te je smatrana značajnom za čitavu Dalmaciju.⁶⁰ Takve konstatacije mogu značiti da je čak nadmašila raniji uspjeh.

Tako ona posluje nekoliko godina, kada Savo ponovno ostaje bez ortaka. Novo doba tražilo je da tvornica ide ukorak sa zahtjevima proizvodnje i tržišta. Pronašavši novog partnera u trgovcu Iliću 1889. on utemeljuje Prvu dalmatinsku tvornicu sapuna.⁶¹ U početku je tvornica radila pokusno. Kada se pokazalo očitim da će pothvat uroditi sigurnim plodom, počelo se s redovitom proizvodnjom. Njezina proizvodnja je brzo napredovala i obećavala doista velik uspjeh;⁶² već 1894. u njoj radi oko 30 radnika, proizvodeći 400–500 kvintala sapuna mjesečno. Temeljnu sirovinu je nabavljala kod kuće, a jeftinu sol u Piranu i sumporno ulje u Apuliji za izradu velikih količina tzv. »zelenog sapuna«.⁶³ I dalje su proizvodna sredstva stalno promicana. Rabljen je jedan, odgovarajući parni stroj. Stoga je uvelike povećavalo troškove. Dalmatinski je sabor tek u listopadu 1897. uslišao taj zahtjev.⁶⁴ Otada se ondje proizvode razne vrste sapuna; na licu mjesta i u Pokušajnoj poljodjelskoj postaji u Splitu obavljene analize pokazale su valjanost njezinih proizvoda, te je ona i dalje djelovala sličnim intenzitetom.⁶⁵ Štoviše, njezina sredstva proizvodnje su stalno promicana, pri čemu vlasnici nisu žalili suzdržavanja.

Tradicija lijevanja metalâ i zvonâ u Splitu nije prekidana, nego se održala ovdje sve do kraja promatranog razdoblja. Šezdesetih godina spominje se »tvornica« za kovanje željeza i bakra u Solinu, vlasništvo Josipa Valle,⁶⁶ kojoj se potom gubi svaki trag u izvorima. Vlasnik ljevaonice zvona najdulje je bio Jakov Cukrow; u njoj su najviše lijevane sve vrste i veličine zvana, ali isto tako prelijevana i stara zvana.⁶⁷ Godine 1893. u Splitu je utemeljena Mehanička radionica na parni pogon, čiji je vlasnik bio Gajetan Piscitello.⁶⁸ U njoj su lijevani razni metali, tijeskovci za vino i ulje te razne sisaljke. To je bio prvi pogon takve vrste u Dalmaciji, podignut privatnom inicijativom. Radionica je bila opskrbljena svim potrebnim alatom i spravama, te se smatralo da više neće biti potrebno trošiti novac za nabavu takvih proizvoda. Njoj je uskoro priključena ljevaonica Dojma Savo (1894), pa je otada poduzeće nosilo naziv

⁶⁰ *Farere del Camera di Commercio ed Industria di Ragusa e Cattaro*, Dubrovnik 1878, 36; G. Bilagher, n. dj., 12.

⁶¹ *Rammentatore Dalmatino* za 1889, reklame.

⁶² *Smotra Dalmatinska*, IV/1891, br. 4.

⁶³ HAZd, Prezidijalni spisi, busta 621, I/2, br. 375; Brzopisna izvješća XXIX zasjedanja Pokrajinskoga sabora dalmatinskoga, Zadar 1894, 355–356.

⁶⁴ G. Bulat, n. dj., 165.

⁶⁵ Brzopisna izvješća XXXIII zasjedanja Pokrajinskoga sabora dalmatinskoga, Zadar 1898, 270–272.

⁶⁶ Pučki list, VIII/1898, br. 15; Poljodjelski viestnik, V/1897, br. 7.

⁶⁷ *Osservatore Dalmatino*, Zadar, 1864, br. 57.

⁶⁸ Pučki list, VI/1896, br. 7, 11 i 17.

⁶⁹ *Il Dalmata*, Zadar, XXIX/1894, br. 58; G. Bulat, n. dj., 165.

Sezione industriale (Industrijski odjel).⁷⁰ Kako su tamo bili zaposleni novi i vrsni stručni radnici, to su mogli biti pravljani i popravljani strojevi raznih vrsta i namjena.

III.

Da je Split i prije posjedovao škverove, izvan svake je sumnje. Međutim, najstariji podaci o njima sežu u treće desetljeće prošlog stoljeća. Tako se zna da je 1825. ondje bilo sagrađeno sedam brodova.⁷¹ Kasnije su oni bili nešto aktivniji, posebno 1829. kada je napravljen veći broj manjih jedrenjaka. Godine 1834. se poimence spominje škver prote Mate Katalinića sa dvanaest radnika.⁷² Zapravo su tada u gradu djelovala tri škvera čiji su vlasnici bili braća Buj i spomenuti Katalinić, svi u uvali Lučac. Tada su ovdášnji škverovi gradili godišnje 12—14 brodova nosivosti 16—34 tone i popravljali tridesetak manjih brodova.⁷³ Malo zatim je jedan od njih bio napušten. Jedan od preostalih bio je u Lučcu, a drugi u Velom Varošu. Prvi je bio vlasništvo splitske općine, a drugi četvorice kalafata. Tada su ovdje još uvijek pravljani mali brodovi. Kako se kretala njihova tadašnja proizvodnja pokazuje slijedeća tablica:⁷⁴

Godina	Brodova	Tona
1838.	10	164
1839.	11	87
1840.	14	216
1841.	5	94
1842.	9	91
Ukupno	49	652

Dakle, najviše je sagrađeno 1840. ali se i tada radilo o zaista malim plovnim jedinicama, budući da je njihova prosječna nosivost iznosila samo 13 tona. Tih pet godina je u čitavom splitskom okružju izgrađeno 127 jedrenjaka s 1287 tona, od čega samo u Trogiru gotovo polovica.⁷⁵ Tada je u splitskim škverovima bilo zaposleno 13 radnika,⁷⁶ a u svih četrnaest škverova splitskog okružja ukupno 44 majstora i 61 kalafat.

Ubrzo je i ta aktivnost smanjena. Naime, sredinom 19. st. su u gradu bila samo dva brodograditelja i četiri kalafata, manje od pola nego u prethodnom razdoblju. Godine 1854. je šest splitskih poduzetnika osnovalo brodogradilište za gradnju jedrenjaka duge plovidbe; za tri godine tamo su sagrađena tri jedrenjaka s ukupnom nosivošću od oko 1000 tona.⁷⁷ Zacijelo su ovdje i kasnije pravljani drveni brodovi

⁷⁰ Il Dalmata, XXVIII/1893, br. 87.

⁷¹ Šime Perić, Prilog poznavanju brodarstva Dalmacije u drugoj četvrtini XIX stoljeća, Pomorski zbornik, knj. 15, Rijeka 1977, 574; Branko Kojić, Brodogradnja na istočnom Jadranu kroz vjekove, Pomorski zbornik, sv. I, Zagreb 1962, 102—103.

⁷² HAZd, Prezidijalni spisi, 1834, I/3.

⁷³ Š. Perić, n. dj., 578; B. Kojić, n. dj., 102—103.

⁷⁴ Gazzetta di Zara, 1844, br. 4.

⁷⁵ Isto, br. 28.

⁷⁶ L. Katić, Privredne prilike..., str. 88.

⁷⁷ B. Zelić-Bučan, n. dj., 100; Mijo Mirković, Ekonomska historija Jugoslavije, Zagreb 1968, 237; Oliver Fio, Pomorstvo Splita 1880—1890, u: Hrvatski narodni preporod u Splitu, Split 1984, 240.

koje je naručivalo Društvo privatnih brodovlasnika, osnovano 1856, čija je svrha bila upravo gradnja brodova duge plovidbe.⁷⁸ Brodogradilište koje je bilo u stanju graditi jedrenjake od nekoliko stotina tona nosivosti nije bilo maleno. Tome u prilog govori i činjenica da se sedamdesetih godina u Luću spominje brodogradilište Buj s više majstora brodograditelja,⁷⁹ koji su zasigurno radili u svojoj struci. Stoga nije točna tvrdnja nekih da je prvi poznati položaj nekog brodogradilišta u Splitu onaj iz 1890,⁸⁰ nego je dotle tamo postojala duga brodograđevna tradicija.

IV.

Mlinovi na vodu u blizini Splita, na Jadru i Žrnovnici, bili su od velikog značenja za tamošnji živalj. U prvoj polovici prošlog stoljeća samo je na kratkom Jadru bilo sedam mlinica s 51 kamenim kolom. Neke od njih bile su vlasništvo gradske Javne dobrotvornosti, dok je većina bila u posjedu privatnika. Jedina tamošnja stupara bila je vlasništvo obitelji Gabrić iz Solina. Stupanje je obavljano kao kućna radinost.⁸¹ Godine 1853. na Jadru je bilo šest vodenica i jedna suknara.⁸² Na toj rječici je od 1851. stajala stara ljevaonica metala u propadanju. Četiri godine poslije je Juliu Sanguinazziju dopušteno »strojeve« dokinute ljevaonice rabiti za meljavu žita i suknaru.⁸³ Tako je desetak godina kasnije, 1865, na Jadru, u Klisu i na Žrnovnici bilo čak šesnaest mlinica i dvije suknare; tih šesnaest mlinica raspolagalo je sa šesnaest »strojeva«, odnosno 60 mlinskih kola, koja su sva podlijegala »industrijskom« porezu,⁸⁴ nametu koji je uvelike opterećivao tadašnju mlinarsku obrtnost Dalmacije.

Godine 1872. na Jadru je bilo sedam mlinica za žito s 53 kamena kola te jedna suknara. Njihovi vlasnici su za učinjenu uslugu uzimali 6% žita.⁸⁵ Dvije godine kasnije splitsko područje raspolaže s 36 mlinova na vodu i 10 na vjetar,⁸⁶ što znači da je zakratko povećan broj takvih pogona ili da je službeni podatak netočan. Držalo se tada da gotovo čitav Solin »živi od rada u tamošnjim mlinovima«; svaki »stroj« donosio je vlasnicima dnevno jedan fiorin prihoda,⁸⁷ što je za ono doba bilo dosta novca. Neko je doba u Splitu djelovao jedan parni mlin sa četiri stroja, koji je ubrzo prenesen u Korčulu.⁸⁸ Nabujali Jadro je 1885. porušio Gašpića mlinicu s 15 kamenih kola, a početkom 1888. se srušio mlin Šime Kapića u Jasenicama kod

⁷⁸ O. Fio, Splitsko brodarstvo u razdoblju od 1800. do 1940, Zbornik inženjera i tehničara, Split 1958, 136.

⁷⁹ Nevenka Bezić-Božanić, Stanovništvo Splita u vrijeme borbe za narodni preporod (1870—1881), u: Hrvatski narodni preporod u Splitu, Split 1984, 135.

⁸⁰ Ante Grimani, Razvoj brodogradilišta u Splitu do drugog svjetskog rata, Zbornik DIT-a, Split 1958, 511; B. Kojić, n. dj., 103.

⁸¹ L. Katić, Solinski mlinovi u prošlosti, Starine JAZU, knj. 42, Zagreb 1949, 216.

⁸² HAZd, Spisi Registrature, 1873, XE, br. 3785.

⁸³ Isto, 1855, II/1, br. 8759.

⁸⁴ HAZd, Spisi obitelji Zanchi, V, Spalato IV, 1875.

⁸⁵ HAZd, Spisi Pokrajinske financijske uprave za Dalmaciju, svež. 52, br. 9333.

⁸⁶ HAZd, Spisi Registrature, 1874, XC, br. 313.

⁸⁷ HAZd, Spisi obitelji Borelli, VII, svež. 2, br. 257.

⁸⁸ L. Stockhammer, n. dj., 47.

Omiša.⁸⁹ To je učinilo da su ovdašnji mlinovi postali nedovoljni potrebama mliva u Splitu i okolici. Jamačno je to bio jedan od razloga što je Mate Vidović početkom našeg stoljeća u Splitu utemeljio svoj paromlin.⁹⁰

V.

Pored navedenih radnih pogona, potkraj prošlog stoljeća su u Splitu uspostavljene neke radnje s malim brojem radnika i poneki veći pogon. Tako je narodne nošnje izradivala radionica Jakova Ševeljevića,⁹¹ dok je na Gospodskom trgu bila smještena modna radnja Marka Šitića.⁹² Od 1882. je u gradu djelovala mala industrija mramora i kamena u radionici Pavla Bilinića.⁹³ Radnja umjetničkog zlatara odlikovala se izradom, najviše za potrebe crkava, dok je filigranske predmete pravio Ante Bollé.⁹⁴ Radionica pokućstva na Manušu, vlasnici Buj i Bizjak, radila je priličnim intenzitetom. Njezini vlasnici su primali narudžbe iz čitave Dalmacije. Da je kojim slučajem bilo više narudžbi, oni su bili spremni osnovati parnu pilanu.⁹⁵ U tadašnjim okolnostima to bi bilo preriskantno ulaganje novca. Dekorativne i ličilačke poslove obavljala je tada i kasnije radionica Ante Bellottia.⁹⁶

Završit ćemo ovaj prikaz nekim neostvarenim pothvatima. Naime, još 1852. je Središnje poljodjelsko društvo u Splitu namjeravalo osnovati poduzeće za natapanje lana,⁹⁷ budući da su ga seljaci okružja proizvodili u količini od oko 40 000 pregršta (manipoli). Grgo Vidović je 1897. planirao u svojim mlinicama u Solinu podići tvornicu sira. Na to ga je navodila činjenica da je samo u tom mjestu tada bilo 400 krava koje su davale prilične količine mlijeka; nažalost, u tome ga je spriječila smrt. Kada nije ostvaren taj plan, njegov sinovac Mate, trgovac i obrtnik, slijedeće je godine tamo podigao ledanu,⁹⁸ pogon toliko potreban gradu Splitu. Nadalje, potkraj prošlog stoljeća je bilo riječi o osnivanju tvornice duhana u gradu,⁹⁹ ali ni ovdje, kao ni drugdje u pokrajini, premda je bilo sličnih zahtjeva, nije ostvarena ta zamisao.

* * *

Dakle, može se reći da je do 1848. prerada Splita bila ograničena na obrtničku proizvodnju, osim u iznimnim slučajevima. Kasnije se ondje razvijaju pogoni koji

⁸⁹ Bollettino agrario di Dalmazia, Zadar, 1885, br. 21; Smotra Dalmatinska, I/1888, br. 21.

⁹⁰ Sloboda, Split, III/1907, br. 50.

⁹¹ Smotra Dalmatinska, IV/1891, br. 17.

⁹² Rammentatore Dalmatino za 1889, reklame.

⁹³ Dinko Foretić, O ekonomskim prilikama u Dalmaciji u drugoj polovici XIX stoljeća do prvog svjetskog rata, u: Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri, Zagreb 1969, 23.

⁹⁴ Smotra Dalmatinska, IV/1891, br. 17; Pučki list, III/1893, br. 11.

⁹⁵ Pučki list, IV/1894, br. 9.

⁹⁶ Isto, VI/1896, br. 17.

⁹⁷ Isto, VII/1897, br. 9; VIII/1898, br. 11; Narodni list, Zadar, XXXVI/1898, br. 47.

⁹⁸ HAZd, Spisi Registrature, 1852, XIA, br. 5566/16349/.

⁹⁹ Pučki list, VIII/1898, br. 19.

opsegom, brojem radnika, opremom i količinama proizvodnje odgovaraju tipu manufakturnih radionica, dok samo neki dostižu značajke prave tvorničke, industrijske prerade. Potkraj prošlog stoljeća tamo je zaposleno nedovoljno radnika, ali je zato bilo dosta stranih stručnjaka.

Kada se govori o splitskoj preradi, suvremene vijesti su proturječne. Naime, na jednom mjestu se kaže da je splitska industrija slabašna (*«meschina»*) i da na Jadru nema dovoljno mlinova, a samo godinu dana kasnije iste novine, vladine, tvrde da se odnedavno u gradu osjeća istinski napredak obrta i industrije, štoviše, da je ovdašnja industrija probudena.¹⁰⁹ Upravo se *«Smotra Dalmatinska»* zalaže za osnivanje tvornica, budući da su one najsigurniji konzument raznih vrsta poljodjeljskih proizvoda.¹⁰¹ Do sličnog zaključka došli su neki istraživači novije gospodarske povijesti toga grada. I mi se pridružujemo takvim ocjenama stanja prerade u Splitu krajem prošlog stoljeća.

Zusammenfassung

ZUR KENNTNIS DER VERARBEITUNG IN SPLIT IM 19. JH.

Sime Peritić

Der Verfasser betont in dem vorliegenden Text, daß bis 1848 die Verarbeitung in Split mit nur einigen Ausnahmen auf die handwerkliche Produktion beschränkt war. Später entstehen dort Betriebe, die durch ihren Umfang, die Zahl der Arbeiter, die Ausstattung und den Mengen der Produktion eher als Manufakturwerkstätten bezeichnet werden können, während nur einige die Charakteristika echter fabriksmäßigen industrieller Verarbeitung erreichen. Gegen Ende des vorigen Jahrhunderts sind dort ungenügend Arbeiter beschäftigt, dafür gab es aber ziemlich viele Fachleute aus dem Ausland.

Wenn von der Verarbeitung von Split die Rede ist, sind die zeitgenössischen Nachrichten widersprüchlich. An einer Stelle heißt es nämlich, daß die Industrie von Split schwächlich ist und daß es an der Adria nicht genug Mühlen gibt, und nur ein Jahr später behauptet die gleiche Regierungszeitung, daß seit kurzem in der Stadt ein wirklicher Fortschritt des Handwerks und der Industrie zu spüren ist, ja daß die hiesige Industrie im Aufschwung begriffen ist. Gerade die Zeitung *«Smotra Dalmatinska»* setzt sich dafür ein, daß Fabriken gegründet werden, da sie der sicherste Konsument verschiedener Arten von Landwirtschaftsprodukten sind. Zu einer ähnlichen Schlußfolgerung kommen auch einige Forscher der neueren Wirtschaftsgeschichte dieser Stadt. Auch wir schließen uns dieser Bewertung der Lage der Verarbeitung in Split Ende des vorigen Jahrhunderts an.

¹⁰⁹ *Smotra Dalmatinska*, IV/1891, br. 1, 4 i 68; V/1892, br. 31.

¹⁰¹ *Smotra Dalmatinska*, I/1888, br. 15.

HISTORIJSKI ZBORNIK

IZDAVAČ: Društvo za hrvatsku povjesnicu

REDAKCIJSKI ODBOR
Mirjana GROSS, Zagreb
Ivan KAMPUŠ, Zagreb
Tomislav RAUKAR, Zagreb
Petar STRČIĆ, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK
Ivan KAMPUŠ

LEKTOR I KOREKTOR
Branko ERDELJAC

Adresa uredništva:
Društvo za hrvatsku povjesnicu
Zagreb, Filozofski fakultet, Ul. Đure Salaja 3

Narudžbe šaljite na navedenu adresu

Cijena ovog broja 3.000 HRD

Izdanje časopisa sufinancira
Ministarstvo za znanost Republike Hrvatske
Hrvatski tiskarski zavod u Zagrebu — listopad 1992.